

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ 1918-1921 ԹԹ.*

Վանիկ Վիրաբյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԽՍ. Արմավանի անվան ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոն

ՀՀ, Երևան, Տ. Մեծ 17

Էլ. հասցե՝ vanik.virabyan@mail.ru

Հոդվածը ներկայացվել է 14.10.2019, գրախոսվել է 11.10.2019, ընդունվել է

տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

Հոկտեմբերյան հեղաբեկումից հետո Անդրկովկասում թուրքական ագրեսիայի ծավալմամբ ընթացան ուժերի վերադասավորումներ, որն արդյունք էր 1918 թ. մարտի 3-ին Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնության, որով Ռուսաստանից խլվում էին Բաթումի, Կարսի և Արդահանի մարզերի նկատմամբ նախկինում ունեցած իրավունքները: Ծանրագույն ռազմաքաղաքական իրադրությունում 1918 թ. ապրիլի 22-ին Անդրկովկասյան սեյմն ազդարարում է անկախ Անդրկովկասի Դեմոկրատական Հանրապետության հռչակման մասին՝ Բաթումում վերսկսելով բանակցությունները Թուրքիայի հետ, սակայն մայիսի 11-ին ներկայացվում են նոր և մասնավորապես հայերի համար անընդունելի պահանջներ: Վրացիների, հայերի և ադրբեջանցիների շահերի աններդաշնակությունն արագացնում է Անդրկովկասյան տան փլուզումը: Վրացիների պրոգերմանական, հայերի՝ պրոբրիտանական և առհասարակ արևմտամետ, ադրբեջանցիների՝ պրոթուրքական կողմնորոշումները խաղում են իրենց չարաղետ դերը: Գերմանիայի հետ գաղտնի համաձայնագրի կնքմամբ Վրաստանը երաշխիքներ է ստանում տարածքային ամբողջականության պահպանման մասին, իսկ Ազգային խորհուրդը 1918 թ. մայիսի 25-ին հռչակում է Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության անկախությունը, որին հետևում են ադրբեջանցիները և հապաղումով՝ նաև հայերը: Այդ գործընթացին հետևած Մ.Ա. Հարովը Բաքսթոնը գրում է. «Այն առավելությունները, որին տիրապետում էր Վրաս-

---

* Հետազոտությունը կատարված է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18T-6A068 «Հայկական զինուժը 1914-1920 թթ.» շրջանակներում):

տանը, կայանում էին Սև ծովում նավահանգիստ ունենալու և աշխարհագրական միասնության մեջ, իսկ Ռուսաստանի փլուզումը նրա ձեռքերում թողեց հսկայական հարստություններ և կազմակերպված մեխանիզմ: Անկախության հռչակմամբ նա փաստորեն դարձավ անկախ պետության անհրաժեշտ բոլոր հատկանիշների կրողը»¹:

Զինված ուժերի ձևավորման գործընթացները: Զուգահեռներ

Կառավարության նախագահ է դառնում մենշևիկ Ն.Վ. Ռամիշվիլին (1918 թ. հունիսին նրան փոխարինում է Ն. Ժորդանիան), առաջին ռազմական նախարար՝ Գ. Գեորգաձեն, որին 1919 թ. մայիսին փոխարինում է Ն. Ռամիշվիլին (նա զգալի դեր է խաղում վրացական զինուժի ստեղծման գործում), 1920 թ. ապրիլից՝ Գ. Լորդկիպանիձեն, 1920 թ. դեկտեմբերից՝ Պ. Չիչինաձեն²: Բարձրագույն օրենսդիր մարմնի գործառնությունները դրվում են Վրաստանի Ազգային խորհրդի վրա, որին 1919 թ. մարտին հաջորդում է Սահմանադիր ժողովը. նախագահ է ընտրվում Ն. Զխեիձեն, որի գերակշռող քաղաքական ուժը 1917 թ. աշնանը Սահմանադիր ժողովի ընտրություններում հաղթած մենշևիկներն էին (նրանք ստացել էին 640,2 հազար ձայն՝ իրենց ուղենիշ ընտրելով ռազմաշունչ ազգայնամուլությունը)³:

Ռազմուժի վրա հենքը ներքին և արտաքին հարցերի լուծման գործում Վրաստանի համար առաջնահերթություն դարձավ: Դրան նպաստեց այն, որ, ի տարբերություն Ադրբեյջանի և մասնավորապես Հայաստանի, Վրաստանն օգտվեց Թիֆլիսում կենտրոնացված նախկին Կովկասյան բանակի զինապահեստներից, որն էլ կարևոր գործոն դարձավ Անդրկովկասում վրաց հեգեմոնիզմին առաջնություն տալուն և հայերի ճնշման համար: Առաջին քայլերն ազգային զինուժի կազմակերպման ուղղությամբ արվում են դեռևս 1917 թ. նոյեմբերին, սակայն դրանք ձախողվում են Կովկասյան բանակի քայքայմամբ: Կովկասյան բանակի հրամանատար Մ. Պրժևալսկու⁴ հրամանագրով անհրաժեշտ էր ձևավորել 2 հրաձգային դիվիզիա, 2

¹ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

² Տե՛ս Калиберда 2015, հմմտ. նաև Уратадзе 1956, 77-78:

³ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

⁴ Պրժևալսկի Միխայիլ Ալեքսեյի (5.11.1859 - 13.12.1934, ցարական բանակի գեներալ (19.11.1916): 1917 թ. մայիսի 31-ից դարձել է Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը: Դեկտեմբերի 5(18)-ին Պրժևալսկին Թուրքիայի հետ կնքել է Երզնկայի զինադադարը (Залесский 2003, 124, 464, 495-496, 527, 819, հմմտ. նաև Ганин 2009, 316-317, 421, 487, 584, 733, 877):

լեռնային հրետանային և հեծյալ բրիգադներ, հրասանդային դիվիզիոն և պահեստազորի գունդ: Վրացական կորպուսի հրամանատար է նշանակվում գնդապետ Ահմետեյին (Ահմետելաշվիլին), շտաբի պետ՝ կապիտան Ի. Գեդևանիշվիլին: 1918 թ. փետրվարի 25-ի վիճակով կորպուսի ղեկավարությունը, հետևակային և հեծյալ զորամասերը, առանձին գործակալական վաշտը, հեծյալ հարյուրյակը և զորահանգրվանային վաշտը արդեն ձևավորված էին⁵: Ըստ Յ. Կալիբերդայի՝ վրացական կորպուսն 1918 թ. ուներ 11281 հոգի, այդ թվում՝ 924 սպա, 9476 հետևակ զինվոր, 641 հեծելակ⁶:

Սակայն ինչպես ՀՀ պարագայում, վրացական ազգային զորամասերի ձևավորումն ընթացավ լուրջ խոչընդոտների և քաշքշուկի ու միջոցների բացակայության պայմաններում⁷: Գ.Ի. Ուրուտաձեի կարծիքով, ազգային զորամասերի կազմավորման անհաջողությունները պայմանավորված էին նրանով, որ դրանք «*ուժեղ վարակված էին բոլշևիկյան թույնով*»⁸: Բոլշևիկների ազդեցության տակ ընկած զորամասերը դժկամությամբ էին ենթարկվում Ազգային խորհուրդների կարգադրագրերին կամ չէին ենթարկվում: Ըստ այդմ՝ Թիֆլիսի բանվորների պատգամավորների գործադիր կոմիտեն որոշում է կազմացրել ազգային զորամասերը, իսկ կորպուսի ղեկավարությունը լուծարվում է 1918 թ. մայիսի 26-ին⁹: Իսկ Ազգային խորհրդի նախաձեռնությամբ ստեղծվող Կարմիր գվարդիան ուներ ռազմականացված բնույթ, որը, սակայն, չէր բավարարում ազգային պաշտպանության պահանջները, այն ավելի շուտ ոստիկանական-պատժիչ գործառնությունների համար էր: 1917 թ. վերջին ազգային-հայրենասիրական ալիքի վրա առաջացած Գվարդիան չէր կամենում իր տեղը զիջել կանոնավոր զորամասերին. դա կրկնվում է նաև Հայաստանի Հանրապետությունում, որտեղ զորքի կազմակերպման ֆիդայական-ժողովրդական ոչ մեծ ենթարկվածություն ունեցող և կանոնավոր կառուցվածք չունեցող ձևը բախվեց զորքի կազմակերպման ընդունելի ձևի հետ, որի հետևանքով ՀՀ զինուժը լիարժեքորեն չկայացավ՝ չկարողանալով ապահովել պատշաճ մարտունակություն: Ինչպես հայկական ֆիդայական զինուժը, այնպես էլ վրաց Գվարդիան, որի զինվորները ամենաանկարգապահներն էին, ամ-

⁵ Տե՛ս Дерябин, Паласиос-Фернандес 2000, 38:

⁶ Տե՛ս Калиберда 2015:

⁷ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

⁸ Տե՛ս Урутадзе 1956, 42:

⁹ Տե՛ս Квиниатадзе 1985, 20:

րացան, նույնիսկ երբ կանոնավոր ազգային զորուժը կարծես թե քիչ թե շատ կայացել էր:

Ձևավորումից հետո Կարմիր գվարդիան վերանվանվեց Ժողովրդական գվարդիա: Դա պատճառաբանվեց 1918 թ. հունիսի 4-ի վրաց-թուրքական հաշտության պայմանագրով, որով թուրքերն իրավունք ունեին զինաթափելու զինված բանդաները, ինչպես, օրինակ, թուրքերի կողմից «բանդա» անվանված Անդրանիկի զորաջոկատը, որի կազմացրման հետ ՀՀ կառավարությունն արագ «համակերպվեց»: Եվ որպեսզի Կարմիր գվարդիան չընկներ «բանդա» անվանման տակ, Վրաստանի կառավարությունը օրինականացրեց նրա գոյությունը այլ անվան տակ՝ համապատասխանեցնելով օրենքի տառին և ոգուն¹⁰: Գեներալ Գ. Կվինիտաձեն նկատել է, որ վերանվանումը կատարվեց ի շահ Թիֆլիս ժամանած գերմանացիների¹¹: Դա իրականում զուգորդվեց Ռուսաստանի բոլշևիկյան զորաջոկատների հետ, որոնց հետ մենշևիկները չէին ցանկանում որևիցե ընդհանուր եզր ունենալ¹²: Եվ այսպես, կանոնավոր ուժերից զատ, Վրաստանի ղեկավարությունը զուգահեռաբար զարգացրեց նաև իրեն ենթակա պարտիզանական-անկանոն կառույցները և մասնավորապես սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամներից կամ հետևորդներից բաղկացած Ժողովրդական պահակազորը: Սկզբնապես Գվարդիան պետական մարմին չէր և հովանավորվում էր մասնավոր կերպով: 1918 թ. հուլիսի 2-ին ընդունված «Ժողովրդական գվարդիայի» վերափոխման մասին օրենքով այն վերածվեց պետական զինվորական կազմակերպության՝ ֆինանսավորվելով բյուջեից: Ըստ օրենքի՝ ձևափոխվեց նրա կառուցվածքը, բացի հետևակ զինվորներից, այն նաև ձեռք բերեց հրետանի, զրահապատ գնացքներ, ինժեներային խմբավորումներ և այլն: Գվարդիան համարվեց կամավորական կառույց, և զինվորները պարտավոր չէին մնալ զորանոցներում՝ ժամանակի մեծ մասը անցկացնելով տանը կամ աշխատավայրում. հավաքվում էին միայն պատերազմի կամ դասընթացների ժամանակ, իսկ նրանց ընտանիքները սոցիալական օգնություն էին ստանում: Աշխատավարձը հատկացվում էր միայն հրամանատարական և մատակա-

¹⁰ Жордания 1968, 96.

¹¹ Квиниатадзе 1985, 53.

¹² Տե՛ս Борьба за победу советской власти в Грузии 1958, 354-355:

րարման անձնակազմին: Գվարդիականների հրամանատարությունում որևիցե սպայական կոչում չկար¹³:

Կանոնավոր բանակի խնդիրները

1918-1920 թթ. վրաց բանակը և Ժողովրդական գվարդիան գործել են զուգահեռաբար՝ միայն պատերազմի ժամանակ միավորվելով մեկ ընդհանուր հրամանատարության ներքո: Խաղաղ ժամանակ բանակի և Գվարդիայի միջև իշխել է կոնսենսուս՝ կառավարության միջնորդությամբ ռազմական նախարարության և Ժողովրդական գվարդիայի Գլխավոր շտաբի միջև պայմանավորվածությամբ: Ինչպես ՀՀ զինուժում, որտեղ ֆիդայապետերի, անկանոն զորամասերի և կանոնավոր բանակի հրամանատարների միջև գոյություն ուներ խուլ հակամարտություն, այնպես էլ Վրաստանում Գվարդիայի և բանակի միջև առկա է եղել սուր բախումնային-հակամարտ իրավիճակ, և առավելապես ոչ կանոնավոր, հայրուկատիպ զորաջոկատների կողմից, որոնք ամեն կերպ ձգտել են ոչ միայն չենթարկվել ազգային բանակների հրամանատարությանը, այլև եսամոլաբար ձգտել են իրենց կամքը պարտադրել, որից երկու հանրապետություններում էլ բանակաշինության գործն էապես տուժել է: Վրաց պատմաբան Գ. Անչաբաձեն գտնում է, որ հենց վրաց մենշևիկներն են կազմակերպել «Կարմիր գվարդիան», որը 1917 թ. դեկտեմբերի 12-ին բռնագրավում է Թիֆլիսի զինապահեստը՝ զինաթափելով այնտեղի բոլշևիկյան գվարդիային¹⁴, և որի քննադատությամբ է հանդես եկել գեներալ Կվինիտաձեն¹⁵:

1918 թ. Վրաստանում գտնվող գերմանական ռազմական ներկայացուցիչները կառավարությանն առաջարկում են իրենց աջակցությունը ազգային զինված ուժերի կազմակերպման գործում, սակայն ոչ ադեկվատ վերաբերմունքի են արժանանում¹⁶: Վրաստանի ղեկավարությունը զորքը զինված միլիցիայով փոխարինելու Մարքսի թեզի հետևորդն էր և ավելի հակված էր շվեյցարական մոդելին¹⁷: Ըստ գերմանական ռազմական խորհրդականների ծրագրի՝ անհրաժեշտ էր ձևավորել երկու հրետանային և մեկ հեծելազորային ստորաբաժանումից բաղկացած կանոնավոր բա-

¹³ Anchabadze 2018, N 5, 104.

¹⁴ Anchabadze 2018, 103.

¹⁵ Квиниатадзе 1985, 46-47.

¹⁶ Anchabadze 2018, 103.

¹⁷ Anchabadze 2018, 103.

նակ: Վրաց զինվորականների մեծամասնության աջակցությամբ գերմանական մոդելը, որոշակի փոփոխություններով հանդերձ, ընդունվում է¹⁸: Սակայն Կարմիր գվարդիայի առնչությամբ կարծիքները բաժանվում են: Գերմանացիները, թերահավատորեն վերաբերվելով հեղափոխությամբ ծնված այդ կառույցին, դեմ են արտահայտվում միլիցիատիպ զինված կազմավորումներին, պնդելով, որ դրանք կխախտեն զինուժի ամբողջականությունը, սակայն խորհրդարանի ռազմական հանձնաժողովը միաձայն քվեարկում է կուսակցական ռազմական միավորումների օգտին: Ի վերջո, կողմերը համաձայնվում են, որ Գվարդիան բացառապես կգրառվի ներքին խնդիրներով, իսկ պատերազմի ժամանակ կլուծարվի, և գվարդիականները կմիանան բանակին: Գերմանացիների հեռանալուց հետո պայմանավորվածություններն անտեսվում են, և Գվարդիային իրավունք է վերապահվում մարտադաշտում հանդես գալու որպես առանձին միավոր¹⁹: Պատճառն ակնհայտորեն ի վերուստ Գվարդիային վերապահված արտոնյալ վիճակն էր, գվարդիական վերնախավի չչափավորված ձգտումը՝ ցանկացած գնով պահպանել անկախ կարգավիճակը, ինչպես և հայ հայրուկապետերի պարագայում: Իր հերթին, վրաց գեներալիտետը, որն արմատներով կառչած էր ռուսական բանակից, ինչպես դա առկա էր նաև հայ իրականությունում, մերժում է գվարդիականների ազգայնամոլական խաղարկումները: Վրաց կադրային գեներալները, որոնք ռուսական ռազմական կրթօջախներում ուսանած մարդիկ էին, ժողովրդական գվարդիան անվանում էին «*ռազմական կազմակերպության անոմալիա*»²⁰:

Բանակի ընդհանուր նկարագիրը և ստեղծման բարդույթները

1919-1920 թթ. վրաց բանակը համալրվում էր համընդհանուր զինապարտությամբ 20 տարին լրացած զինապարտների հաշվին, ծառայությունը հետևակում 1,4 տարի էր, իսկ մնացած զորատեսակներում՝ 1,8 տարի, որը պատերազմի ժամանակ փոխվում էր, և զորակոչվում էին ինչպես ավելի կրտսեր, այնպես էլ այլ տարիքակազմի զինակոչիկները: Հետախուզության տվյալներով՝ զինապարտ բնակչության 525 հազար թվաքանակի պայմաններում կառավարությունը տեսականորեն կարող էր զորակոչել մոտ 160 հազար հոգու, սակայն նկատի ունենալով նախորդ զորակոչերի

¹⁸ Anchabadze 2018, 103.

¹⁹ Anchabadze 2018, 103.

²⁰ Квиниатадзе 1985, 7, 8, 62.

փորձը (զանգվածային խուսափում զորակոչից, ինչպես Հայաստանում, որտեղ դասալքությունը 1919 թ. դեկտեմբերին զանգվածային չափերի էր՝ կազմելով շուրջ 17.665 մարդ²¹, և դա այն պարագայում, երբ ըստ Հովհ. Քաջազնունու կողմից ԱՄՆ-ի Սենատին 1919 թ. նոյեմբերի 10-ին ներկայացված ՀՀ կառավարության հուշագրի՝ մահմեդականների թիվը (թաթար, թուրք, թուրքմեն, կարափափախ) կազմում էր 588.000 մարդ կամ ողջ բնակչության 27%-ը (1917 թ. վիճակով՝ 2.159 հազար հոգի, 1919 թ.՝ 961,7 հազար²²), որն արդյունք էր 1917 թ. հեղափոխությունից մինչև 1919 թ. սկզբի համեմատական կայունացման ժամանակաշրջանը տեղի ունեցած տեղաշարժերի²³), համարվում էր, որ ընդհանուր զորահավաքը կարող էր տալ առավելագույնը 65-80 հազար մարդ²⁴, թեև վրաց ղեկավարները Դաշնակիցներին հավաստիացրին, թե կարող են մարտադաշտ դուրս բերել անգամ 200 հազար մարդ²⁵: Գ. Անչաբաձեն հավելում է նաև վրաց-մահմեդական միացյալ զորամասերը. «1919 թ. հունվարից մինչև ապրիլ վրաց զորքերը ստիպված էին դիմակայել մահմեդական վրաց անջատողականների զորամիավորումներին Ախալցխայում և Արդահանի շրջաններում: Ապստամբներին առաջնորդում էր քաղաքական-ռազմական առաջնորդ, հողատեր Օսման Սերվեր բեկ Աթաբեկովը, որը սերում էր մահմեդականացած վրաց ազնվականի ընտանիքից, և հանդիսանում էր անկախ Հարավ-Կովկասյան հանրապետության կողմնակից: Դա իշխանության քաղաքական որոշումն էր՝ ստեղծել վրաց-մահմեդական հեծելազորային գումարտակ («դիվիզիա»), որպեսզի մահմեդական և քրիստոնյա վրացիները միասին հանդես գան Ախալցխայի ռազմարշավում: 1920 թ. սեպտեմբերին վրաց-մահմեդական միացյալ գումարտակը բաղկացած էր 2 հեծելազորային ու հետևակային էսկադրոններից և դասակից՝ 26 սպաներով ու 276 զինվորներով: Հրամանատարը գնդապետ Բախշի բեկ Մաչաբելին էր, վրացի մահմեդական»²⁶:

1919 թ. աշնանը կառավարության հավանությանն է արժանանում գնդապետ Ա. Զախարիաձեի բանակի մասին նախագիծը, որը պետք է

²¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 29^ա, թ. 348:

²² Հայկական հարց. Հանրագիտարան 1996, 212:

²³ Քաջազնունի 1993, 11:

²⁴ Безугольный 2009, 87-101.

²⁵ Борьба за победу советской власти в Грузии 1958, 355.

²⁶ Anchabadze 2018, 104.

բաղկանար 4 հրաձգային բրիգադից, որոնք էլ իրենց հերթին՝ 4 հրետանային գումարտակից («դիվիզիաներից») և լեռնային հրետանուց: Բանակը պետք է ունենար հրետանային բրիգադ, հեծելագունդ, գրոհային սավառնակախումբ, զրահապատ մեքենայացված միավոր, սահմանագունդ և այլ զորամասեր ու օժանդակ ստորաբաժանումներ: Սահմանված էին 6 նշանակվող զորակոչումներ՝ լեյտենանտ, ավագ լեյտենանտ, կապիտան, մայոր, գնդապետ և գեներալ, որոնք այլևս չեն նշանակվելու որոշակի ժամկետով կամ մարտում ստացած արժանիքների համար, այլ կապվելու էին սպայի գրաված դիրքի հետ, որի մասին փաստել է գեներալ Գ. Մազնիաշվիլին²⁷:

Պատմաքաղաքական զուգահեռներ

Վրաց զորքի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն էր, որ, ի տարբերություն հայկական բանակի, այն ոչ միայն որակյալ սպայակազմի պակաս չուներ, այլև ավելցուկ ուներ, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Թիֆլիսն այդ ժամանակ ոչ միայն Անդրկովկասի խոշորագույն քաղաքական-տնտեսական կենտրոնն էր, այլև ռուսական Կովկասյան բանակի, սպայական բարձրագույն հրամկազմի կենտրոնատեղին՝ որոշակի ռազմական ավանդույթներով²⁸: Վրաց սպաների մի մասն էլ ծառայության մտավ Ադրբեջանում²⁹: Կրտսեր սպայակազմի համար միակ ռազմատուունական կենտրոնը Թիֆլիսի երկամյա ռազմական դպրոցն էր: Եթե Վրաստանում ռազմական մինիստրը նշանակվում էր կառավարության կողմից, և այն քաղաքացիական անձ էր, ապա գլխավոր հրամանատարը անպայման պետք է լիներ արիեստավարժ: Գլխավոր շտաբի միջոցով իրականացվում էր զորքերի, այդ թվում՝ ռազմատեղագրական, հրետանային վարչության, ինժեներատեխնիկական և պետական-սահմանային պահակազորի, վրացական նավատորմի ղեկավարումը³⁰:

ՀՀ զինված ուժերի հայացման հետևանքները

Հայաստանում, որտեղ ՀՀ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի 1920 թ. հունիսի 26-ի N 1073 շրջաբերականի հիման վրա (որը բխում էր ՀՀ խորհրդարանի 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի և Նախարարների խորհրդ-

²⁷ Anchabadze 2018, 105.

²⁸ Квиниатадзе 1985, 16.

²⁹ Տե՛ս Стеклов 1927, 16, Борьба 1920, 10 июня:

³⁰ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

դի 1920 թ. մայիսի 30-ի օրենքներից) ոչ ուշ, քան մինչև օգոստոսի 1-ը գործավարությունը և գրագրությունը ռազմական հիմնարկներում և զորամասերում պետք է կատարվեին հայերեն³¹, կադրուժին զգալի հարված հասցվեց, քանզի հայ զինվորականության հատկապես բարձրաստիճան խավը ոչ իր մեղքով չէր տիրապետում հայերենին, ուստի դուրս մղվեց զորաշարքերից, այդ թվում՝ ռուսներ և այլազգիներ, ինչպես, օրինակ, Սարդարապատի հերոս գնդապետ Ա.Կ. Շնեուրը և ուրիշներ, որը վկայում էր որոշման ժամանակավրեպ լինելու մասին: Վրաստանի ռազմաքաղաքական գերատեսչությունը ևս համանման խնդիրներ ունեցավ կուսակցական-քաղաքական ղեկավարության հետ, որն իր ոչ բանիմաց հսկողությամբ վնասեց բանակաշինական գործընթացները, որից բազմիցս բողոքել է գեներալ Գ. Կվինիտաձեն՝ դժգոհելով քաղաքացիական միջավայրից դուրս եկած ռազմական մինիստրների անկրթությունից և ռազմական գործում ոչ բանիմացությունից, տգիտությունից³²:

Ջորջերի համալրման և ապահովվածության խնդիրները

Վրացական բանակի տակտիկական հիմնական միավորը 4 գումարտակից բաղկացած բրիգադն էր՝ թեթև հրետանային դիվիզիոնով. Գումարտակը կազմված էր 5 վաշտից՝ 4 դասակներով, 40 սպայից, 617 զինվորից, 27 գերժամկետայիններից, իսկ գնդի կազմը ռազմական ժամանակ հասնում էր 2225 մարդու՝ 2 գնդացիներով: Հետևակային գումարտակների թիվը 1920 թ. վերջին հաշվվում էր 12 միավոր, որոնք կազմում էին 3 բրիգադ՝ իրենց շտաբներով գտնվելով Քութայիսում, Թիֆլիսում և Գորիում: Բացի այդ, ցամաքային ուժերը պետք է ունենային մեկ հեծելազորային բրիգադ (ռազմական ժամանակ՝ դիվիզիա), սակայն անհաղթահարելի դժվարությունների հետևանքով 1920 թ. վերջին հաջողվեց ծավալել միայն երկու հաստիքային հեծելազունդ և մեկ վրաց-մուսուլմանական գունդ՝ 1500 սվինով: Ռազմական մինիստրին էին ենթարկվում ինժեներական-սակրավորների վաշտերը, ռադիոհեռագրային զորամասերը, որոնք հագեցած էին գերմանական տեխնիկայով, և ավտոգրահատանկային զորաջոկատները (17 զրահամեքենա և 2 տանկ): Վրաց զորքն ուներ նաև ավիաջոկատ, որը համալրված էր Իտալիայից բերված 20 նորագույն սա-

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 9, թ. 28:

³² Квиниатадзе 1985, 8:

վառնակներով, ինչպես նաև 6 զրահագնացք և 7 սահմանապահ գնդեր, որոնք, կախված կազմակերպումից, ունեին 386-ից 461 մարդ³³:

Վրացական բանակի մատակարարումը հրազենով և ռազմամթերքով իրականացվում էր մի քանի աղբյուրների հաշվին: Առաջին հերթին Վրաստանն ուներ նախկին ռուսական Կովկասյան բանակից մնացած զինապահեստները, երկրորդ՝ զորքի համար զենքի ու ռազմամթերքի մի մասի հայթայթումը արտասահմանյան գնումների հաշվին էր, երրորդ ուղին սեփական արտադրության կազմակերպումն էր: Նախկին կովկասյան բանակի զինապահեստները Վրաստանի համար երաշխավորում էին զգալի առավելություններ, որից զրկված էին թե՛ Ադրբեջանը և թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունը: Դա է՛լ ավելի բարդացավ 1918 թ. դեկտեմբերյան վրաց-հայկական պատերազմի ժամանակ: Այս առումով վրացիները նախընտրելի վիճակում էին, այն դեպքում, երբ ռազմական գույքը, ռազմամթերքն ու հրազենը հայերին անբավարար քանակով և զգալի ուշացումներով հասան, այն էլ փոքր չափաբաժիններով: Չինանոցի սարքավորումները թույլ էին տալիս ոչ միայն վերանորոգել, այլև արտադրել հրազեն ու ռազմամթերք:

Վրացական և հայկական բանակների քիչ թե շատ լիարժեք կայացմանը խոչընդոտեց նաև հումքի և վառելիքի սուր պակասը, որը կախված էր Ադրբեջանից: Հենց այդ վայրիվերումներն էլ ազդեցին զրահային, ավիացիոն և ավտոմոբիլային զորատեսակների ծավալման վրա: Այն առավել ցայտուն արտահայտվեց ՀՀ-ի դեպքում, որը գրեթե ամբողջապես կախված էր Վրաստանի հաղորդակցության ուղիներից և ադրբեջանական նավթից: Մոնոպոլիզացիայի մեծ պակասություն ևս կար. վրաց զինվորների սննդապաշարը միանգամայն աղքատիկ էր, նրանց տրվում էր ընդամենը 2 ֆունտ հաց, իսկ Հայաստանում վիճակը շատ ավելի անմխիթար էր, զինվորների մի զգալի մասը ցեխահացով էր կերակրվում:

ՀՀ և ՎՀ զինված ուժերը վրաց-հայկական ռազմական բախման ժամանակ

Վրաստանը գրեթե բոլոր տարածաշրջանային սահմանաբախումներին մասնակցեց, որոնք աշխարհաքաղաքական հայեցակարգով պարտադրված իրողություններ էին: Վրաստանն ընտրեց պատմական տարածքի

³³ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101.

միավորման ուղին՝ ներառյալ այն հողերը, որոնք երբևիցե գտնվելիս են եղել վրացական թագավորությունների և իշխանությունների կամ Թիֆլիսի նահանգի կազմում՝ ցանկացած առիթ օգտագործելով այսպես կոչված 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջման ցնցումներով առաջացած «*տիրազուրկ*» տարածքները գրավելու համար: Առաջին բախումներից էր 1918 թ. դեկտեմբերի երկշաբաթյա պատերազմը երկու սահմանամերձ շրջանների՝ Ախալքալաքի և Բորչալուի (Հյուսիսային Լոռու) համար: Կովկասյան օրացույցի տվյալներով 1912 և 1913 թթ. Ախալքալաքում ապրում էին 76 446 հայ, 6578 վրացի, իսկ Բորչալուում՝ 63 148 հայ և 7533 վրացի³⁴: Եվ, այնուամենայնիվ, Վրաստանը հավակնեց այդ տարածքներին՝ դրանք համարելով բուն վրացական տարածքներ, հենվելով այն կեղծ դրույթի վրա, որ ցարական իշխանությունների օրոք դրանք եղել են Թիֆլիսի նահանգի կազմում: 1918 թ. ամռանից մինչև նոյեմբեր այդ երկու շրջաններն էլ օկուպացրեց Վրաստանը: Այդ տարածքներից Թուրքիայի հեռանալուց հետո ռազմաքաղաքական բախումներն անխուսափելի դարձան, և գլխավորապես Վրաստանի բռնած կոշտ և անզիջում դիրքորոշմամբ: Այս առումով վրացամետ է Գ. Անչաբաձեի դիտարկումը. «Առաջին դիմակայությունը նախածոնել էին հայ դաշնակցականները, որոնք համարում էին իրենց Անտանտի միակ դաշնակիցները Անդրկովկասում: Հետևաբար, դաշնակցականները հավատում էին, որ հաղթող ուժերը կպաշտպանեն իրենց տարածքային պահանջները: 1918 թ. դեկտեմբերին հայկական բանակը ներխուժեց Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններ՝ Բորչալու, ինչպես նաև Ախալքալաք, որի բնակչությունը հիմնականում հայեր էին, մարտերը շարունակվեցին մինչև հունվարի սկիզբը, որը համընկավ Անգլիայի զինվորական միավորների ժամանման հետ: Անգլիական գեներալ Ռայթրոֆտի բանակցությունների արդյունքում Բորչալուի մի մասը հայտարարվեց Չեզոք տարածք՝ անգլիացի սպայի ղեկավարության ներքո: Տարածաշրջանային հարցի վերջնական կարգավորումը, այնուամենայնիվ, հետաձգվեց՝ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի շրջանակներում կարգավորելու սպասումով: Սակայն 1920 թ. աշնանը, երբ Հայաստանը կանգնած էր թուրքական օկուպացիայի սպառնալիքի առաջ, և անգլիական զորքերն արդեն հեռացել էին, Հայաստանի կառավարությունը վրացիներին առաջարկեց

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 452, թ. 2, գ. 16, թ. 31:

գբաղեցնել Չեզոք գոտին, ինչը և նրանք արեցին»³⁵: Պատերազմն սկսվել է դեկտեմբերի 13-ին և ավարտվել 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին, որում Հայաստանին ուղեկցել է ռազմական հաջողությունը, վրացիները կրել են պարտություն պարտության հետևից, նահանջել մինչև Թիֆլիս, իսկ դասալքության հետևանքով, կրիտիկական պահին, գեներալ Գ. Կվինիտաձեի գնահատմամբ, ընդամենը «ռեզերվում մնացել էին երեք գեներալ և Սահմանադիր ժողովի մեկ անդամ»³⁶: Իր դերը խաղաց նաև այն, որ հայկական զորքի հարձակման գոտում (Բորչալուի և Թիֆլիսի նահանգի հարավային մաս) գերակշռում էր հայկական բնակչությունը, որը մարտերի ընթացքում պատրաստական զինվորագրվում է զորքին՝ գազազած վրաց զինվորների սանձարձակություններից Լոռվա գյուղացիության նկատմամբ: Այդ կապակցությամբ նույնիսկ իրանական ծագման ադրբեջանամետ կովկասագետ Ֆ. Կազեմզադեն խոստովանում է. «Բորչալուում բռնկվեց ապստամբություն ընդդեմ վրացական ռազմակալման»³⁷: Այդ իրավիճակում հնարավոր է՝ Վրաստանը ջախջախվեր, եթե չմիջամտեին դաշնակիցները, որոնք կասեցնում են հայկական զորքերի հարձակողականը: Դաշնակիցների պարենային և այլ աջակցությունից, Վրաստանի հաղորդակցության ուղիներից մեծապես կախված Հայաստանը հարկադրված էր համաձայնվել, առավել ևս, որ ֆրանսիական բաժնետիրական ընկերությունները տնտեսական շահեր ունեին Լոռվա Չեզոք գոտում: ՀՀ-ին պարտադրվեցին ոչ ձեռնտու պայմաններ՝ Ախալքալաքը մնաց Վրաստանին, իսկ Բորչալուն հայտարարվեց Չեզոք գոտի, որին կտրականապես առարկեց Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամայանը:

Վրաստանի և Հայաստանի զորքը հետպատերազմյան ժամանակ

Պատերազմից հետո Վրաստանն ամրապնդեց իր դիրքերը տարածաշրջանում՝ ձգտելով զորեղացնել զորքը: 1920 թ. վիճակով ժողովրդական գվարդիան կազմակերպված էր տարածքային-միլիցիոն սկզբունքով: Մշտական զորամասերը համալրվեցին զինվորացուներով կամ կամավորներով, որոնց ծառայությունը մեկ տարի էր: Տեղերում կազմվեցին Գվարդիայի մարզային և շրջանային շտաբներ, որոնց միջոցով կազմավորվեցին գումարտակներ և վաշտեր: Վրաստանը բաժանվեց 15 օկրուգների, որոնք

³⁵ Anchabadze 2018, 105.

³⁶ Квиниатадзе 1985, 62.

³⁷ Каземзаде 2010, 172.

զորահավաքից հետո ձևավորեցին 23 գումարտակ: Գվարդիային տրամադրվեցին ինժեներային, ճանապարհային և ավտոմոբիլային վաշտեր³⁸: Գվարդիայի բարձրագույն օրգանը 21 հոգուց բաղկացած Գլխավոր շտաբն էր, որի անփոխարինելի նախագահը եղել է բավական ճանաչված՝ անհանդուրժողամիտ անձ Վ. Ջուղելին: Գվարդիականների մարտական պատրաստվածության մակարդակը էապես զիջում էր բանակայինին, որում կանոնավոր ռազմական ուսուցում չկար: Գվարդիականները բանակի զինվորներից ավելի լավ էին ապահովված սննդով և հանդերձանքով, ինչպես համանման էլիտար առաջնորդներ ունեցող ժողովրդական հայրուկապետերը կամ ինքնակոչ, ոչ մի կարգ ու կանոնի չենթարկվող առաջնորդները Հայաստանում³⁹:

Վրացական և հայկական զինված ուժերի քանակի հարցը պատմագիտության մեջ իրարամերժ գնահատումների է արժանացել, կապված այն հանգամանքի հետ, որ երկու հանրապետությունների զորքը մշտապես գտնվել է զորահավաքի կամ զորացրման վիճակում, և նրա թվաքանակը անընդհատ տատանվել է: Այսպես, որոշակի փաստամանր, 1920 թ. հուլիսի կեսերին վրաց զորքը հաշվվում էր 10450 սվին, 2750 սուր, 36 հրանոթ, 137 գնդացիր, իսկ ժողովրդական Գվարդիայի կազմում կար 3640, 24 հրանոթ, 63 գնդացիր: Վրաստանն ուներ 3 զրահագնացք և 5-10 զրահամեքենաներ⁴⁰: *Այն, որ 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակ էր իրապես ընդամենը 16-18 հազարը*, դա հաստատում է Ս. Վրացյանը ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական Կոմիտեի 1919 թ. մայիսի 18-ին հասցեագրված նամակում, ընդգծելով այն մասին, որ «մոտ 16-17-հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ», ավելացնելով, որ «աշխարհել են սրտեղծել նոր զորամասեր», որն էլ հենց կարելի է տեղավորել 40-50-հազարանոց բանակ ունեցած լինելու պատկերացումների շրջանակներում, եղածն ուռճացնել⁴¹:

1920 թ. հոկտեմբերի վերջին Վրաստանի զինուժի քանակը հասավ 38 գումարտակի, 10 էսկադրոնի (23 հազար սվին)՝ 543 գնդացրով, 83 թնդանոթով, 3 զրահագնացքով, 8 զրահամեքենայով և տանկով, 12 օդա-

³⁸ Безугольный 2009, 87-101.

³⁹ Безугольный 2009, 87-101.

⁴⁰ Безугольный 2009, 87-101.

⁴¹ Վրացեան 1962, 88:

նավով⁴²: Համեմատության համար նշենք, որ խորհրդային ռազմական հետախուզության տվյալներով, Ադրբեջանի զինուժը 1920 թ. մայիսին ուներ շուրջ 15 հազար սվին և մինչև 5 հազար սուր, 2-3 օդանավ, 1 հիդրոպլան, 2-3 զրահագնացք և 2 զրահամեքենա՝ միավորված երեք հետևակային դիվիզիաներում և մեկ հեծելազորային կորպուսում⁴³, իսկ ՀՀ զինված ուժերը 1920 թ. հոկտեմբերի վերջերին ունեին 40 գումարտակ, 15 էսկադրոն (9200 սվին և 1620 սուր), 208 գնդացիր, 65 հրետանի, 3 զրահագնացք և 10 օդանավ⁴⁴:

Վրաց զորքը խորհրդայնացման նախօրեին

1920 թ. քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում իրադրությունը կտրուկ փոխվեց հօգուտ խորհրդային Ռուսաստանի: «Մուսավաթը», ի տարբերություն հայ դաշնակցականների, ոչ միայն չընդդիմացավ, այլև հեռահար պլաններից ելնելով՝ ընդառաջ գնաց Ադրբեջանի անարյուն խորհրդայնացմանը: Անդրկովկաս մտած խորհրդային զորամասերում հաշվվում էր 60 հազար մարդ⁴⁵: Այդ իրավիճակում, 1920 թ. սեպտեմբերի 10-ի վիճակով, որը հաստատվում է խորհրդային հետախուզության տվյալներով, Վրաստանը կանոնավոր բանակում՝ ներառյալ սահմանային կայազորը, ուներ 9700 սվին և 1000 սուր՝ 52 թնդանոթներով, սակրավորական գումարտակը, ռադիոհեռագրային վաշտը, իսկ ժողովրդական գվարդիան հաշվվում էր 15000 սվին, 16000 սուր՝ 76 թնդանոթներով, և գնդացրային գունդը՝ 72 գնդացիրներով: Բանակն ուներ 4-5 զրահագնացք, 3 զրահամեքենա, 2 տանկ, 18 օդանավից բաղկացած օդուժ: Այդ հաշվարկների համաձայն՝ վրացական զինուժը 7-10 օրվա ընթացքում կարող էր բանակի անձնակազմը հասցնել 50000-ի⁴⁶: Իսկ մեկ այլ հետախուզական աղբյուրի համաձայն՝ հոկտեմբերի 25-ի վիճակով մենշևիկյան Վրաստանի զորքն ուներ 38 գումարտակ և 10 էսկադրոն, այսինքն՝ 23090 սվին և 1250 սուր, 543 գնդացիր, 83 թնդանոթ, 3 զրահագնացք, 6 զրահամեքենա, 2 տանկ և 12 ինքնաթիռ: Չորքի ընդհանուր քանակը հասնում էր 30000-ի: Վրաց զորքը Ադնախի և Փոյլի ուղղություններում ուներ 3490 սվին, 100 սուր, 62

⁴² Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 195, оп. 3, д. 515, л. 1-10.

⁴³ РГВА, ф. 195, оп. 3, д. 198, л. 15.

⁴⁴ РГВА, ф. 109, оп. 2, д. 64, л. 2.

⁴⁵ Տե՛ս Директивы командования фронтов Красной армии 1978, 156-157:

⁴⁶ Кадишев 1960, 363.

գնդացիր, 24 թնդանոթ և 2 զրահագնացք⁴⁷: 1921 թ. փետրվարի 1-ի տվյալներով, Վրաստանի զինված ուժերը սահմանային գոտում հաշվվում էին 32800 սվին, 264 սուր՝ 521 գնդացիրներով, 56 թեթև և 18 ծանր թնդանոթներով⁴⁸: Գ. Անչաբաձեն ևս գրում է. «Ինչպիսի՞ն էին Վրաստանի զինված ուժերը 1921 թվականի սկզբին. զինված ուժերը բաղկացած էին երեք կառույցներից, 1) բանակից ու սահմանապահ զորամասից, 2) նավատորմից և 3) Ժողովրդական գվարդիայից: Բանակը և նավատորմը գտնվում էին Պաշտպանության նախարարության իրավասության ներքո, իսկ Ժողովրդական գվարդիան՝ Գլխավոր շտաբի հրամանատարության ներքո»⁴⁹: Վերջինս, գեներալ Գ. Կվինիտաձեի փաստամամբ, պատերազմի ժամանակ ապակառուցողական և բարոյալքող ազդեցություն ունեցավ բանակի վրա իր սանձարձակությամբ, մարտական բնագավառում կարգապահության և ինքնակառավարման վերահսկողության բացակայությամբ: Վրաց զինվորական որոշ շրջանների կարծիքով, պահեստային ուժերի ներգրավվածությունը կարող էր զգալիորեն բարձրացնել ակտիվ բանակի քանակը: Խաղաղության ժամանակ կանոնավոր բանակն ուներ 7500 հետևակ զինվոր և ավելի քան 1500 հեծելակ: Պատերազմի ժամանակ նրանց թիվը հասավ մինչև 27000-ի, իսկ հեծելազորինը՝ 3000-ից ավելի: Բանակի 90 տոկոսը բաղկացած էր վրացիներից, մնացած մասը՝ հայերից, ռուսներից, «թաթարներից»՝ նկատի ունենալով տեղական թուրքերին և անդրկովկասյան մահմեդականներին: 1921 թ. սկզբին վրացական ռազմածովային ուժերը բաղկացած էին մեկ նավատորմի կործանիչից, 4 փայտյա մարտական ինքնաթիռներից, 4 ականակիր նավակներից և տարբեր գործառնություններ ունեցող 10 շոգենավերից⁵⁰: Չինված ուժերը մի քանի ուսումնական հաստատություններ ունեին. 1) Թիֆլիսի զինվորական դպրոցները (երկամյա դասընթաց)՝ բոլոր տեսակի զորատեսակների սպաների համար, ինչպես օրինակ՝ 250-300-հոգանոց ենթասպաների դպրոցը, 2) վարորդների դպրոց, 3) մեքենայաշինական դպրոց և 4) Ժողովրդական գվարդիայի դպրոց: 1921 թ. նախատեսվում էր Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական դպրոցում բացել ռազմաինժեներական բաժին՝ մի քանի ստորաբաժանումներով, իսկ բարձրագույն ռազմական դպրոցի համար ռեսուրսներ չկային, և նախա-

⁴⁷ Кадишев 1960, 363.

⁴⁸ Кадишев 1960, 363.

⁴⁹ Anchabadze 2018, 106-107.

⁵⁰ Anchabadze 2018, 106-107.

տեսվում էր վրացի սպաներին ուղարկել ֆրանսիական ռազմական ակադեմիա⁵¹, ինչպես դա Հայաստանում էր, երբ որ սպայական, օդաչուական և այլ կադրեր պատրաստելու համար որոնվեցին բրիտանական, ֆրանսիական և ամերիկյան տարբերակներ, որոնք միշտ չէ, որ համապատասխան արձագանք ստացան դաշնակիցների կողմից:

Բուլղարիայի Ռուսաստանի հետ բախման նախօրյակին՝ 1921 թ. սկզբին, վրացական զինված ուժերը կազմել են 25 հազար հետևակ և հեծելազոր: Գնեթրալ Ի. Օդիշելիձեն, խորհրդային ներխուժմանը սպասելով նույն տարվա գարնանը, անհրաժեշտ էր գտնում, որ բանակը համալրվի մինչև 60 000 հոգով (75000, ներառյալ՝ օժանդակ ծառայությունները), չնայած Վրաստանը բավարար չափով չուներ ո՛չ զենք և զինամթերք, ո՛չ էլ հագուստ և այլն⁵²: Զինված ուժերի մասին իր փաստարկներն է բերում գեներալ Գ. Կվինիտաձեն. «Իրապես, մենք ունեինք 12 բանակային գումարտակ, որոնք զորահավաքի դեպքում ծավալվում էին 36 գումարտակի՝ այսինքն մոտ 21-22 հազար սվին. Գվարդիան ուներ 20-24 գումարտակ՝ մոտ 10-12 սվինաուժով: Այսպիսով, մենք կարող էինք դուրս բերել ընդամենը 32-34 հազար սվին: Ա.Ի. Հեկկերը⁵³ ճիշտ էր հաշվարկել, որ արևելյան սահմանի վրա այդ թվից կարող ենք լավագույն դեպքում կենտրոնացնել միայն 2/3-ը, այսինքն՝ 22-23 հազարը: Այդ ուժերի մեկ երրորդը, եթե ոչ ավելին, կենտրոնացած էր մեր հյուսիսային սահմանի վրա: Մեր կազմակերպվածությունը թույլ չտվեց ներգրավել պահեստազորի մնացած ռեզերվը, այլ կերպ ասած՝ չէինք կարող օգտագործել դիմադրության ողջ ուժը: Հարկ է ընդունել, որ ուժերի հարաբերակցությունը «Փոքր Վրաստանի» և «Մեծ Ռուսաստանի» միջև հեռու էր համապատասխանելուց «Փոքր» և «Մեծ» հասկացությունների»⁵⁴:

1921 թ. հունվարի 26-ին Վրաստանի խորհրդայնացման հարցը քննարկվում է ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Քաղբյուրոյում, որում ԱԳ ժողկոմատին հանձնարարվում է ճշգրիտ տեղեկանալ Վրաստանի կողմից Խորհրդային Ռուսաստանի հետ պայմանագրի խախտումների մասին: Եվ այդպիսի փաս-

⁵¹ Anchabadze 2018, 107-108.

⁵² Anchabadze 2018, 109.

⁵³ Հեկկեր Անատոլի Իլյիչի (25.08.1888-01.07.1937) - 1920 թ. մայիսի 7-ին Հանրապետության Ռազմահեղափոխական խորհրդի որոշմամբ մտցվել է Գլխավոր շտաբի մեջ, եղել է 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար, գնդակահարվել է 1937 թ. (Ганин 2009, 141, 194, 491):

⁵⁴ Квиниатадзе 1985, 355.

տեր գտնվում են. վրացիների կողմից սպիտակգվարդիականներին օգնելու, զենքի մատակարարման փաստերը⁵⁵, Թիֆլիսում խորհրդային դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցների իրավունքների ոտնահարումը և նույնիսկ ձերբակալությունները, պարենով շարժակազմերի երթևեկի արգելափակումը Հայաստան, որը սովի ճիրաններում էր: Խորհրդա-վրացական պայմանագրի խախտումներն ընդհանրացվեցին Վրաստանում ՌԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ Ս. Կիրովի ներկայացրած հատուկ գրության մեջ⁵⁶:

Եվ այսպես, կողմերն ունեին իրենց հաշվարկները և սպասելիքները, որի մասին կրկին հավաստում է Կվինիտաձեն. «Ես կարդացել եմ Հեկկերի զեկույցը, սակայն նրա մասին պատմություններից գիտեմ, որ, Հեկկերը Վրաստանի վրա հարձակվելու համար պահանջել է մոտ 35000 սվին: Եթե Մոսկովյան կառավարությունը կարողանար Ադրբեջանում կենտրոնացնել այդ ուժերը օգոստոս-սեպտեմբերին կամ 1920 թ. հոկտեմբերին, նա մեր վրա կհարձակվեր ավելի վաղ, այլ ոչ թե հաջորդ տարվա փետրվարին: Սակայն բանը նրանում է, որ տրանսպորտի սղությունը և, ընդհանրապես, բանակին դրանք հասցնելու միջոցների բացակայությունը խնդրահարույց վիճակ էին ստեղծել: Այդ պատերազմը ցույց տվեց, որ Հեկկերի նշած զորքերի թիվը հազիվ է հաջողվել կենտրոնացնել գործողությունների սկզբում, իսկ Խաշուրիի տակ բուլշևիկյան զորքերի մասնակցությունը հաստատեց իմ այդ միտքը»⁵⁷:

Փետրվարի 16-ին Կարմիր բանակի զորամասերը հատում են Վրաստանի սահմանը, որի համար առիթ է դառնում սահմանակից Բորչալուի գավառում «բարձրացված» հայ գյուղացիության ապստամբությունը⁵⁸: Հայտարարվում է, որ Կարմիր բանակը հրավիրվել է, որ կանխի գենոցիդը Բորչալուի գավառի բնակչության նկատմամբ (թե՛ հայեր և թե՛ ռուսներ). 1921 թ. մարտի 8-ին Օրջոնիկիձեն հայտարարում է. «Պարզ էր, իհարկե, որ Կարմիր բանակը չէր կարող սառնասրտորեն նայել, թե ինչպես ապստամբած գյուղացիներին մենշևիկները կարող են գնդակահարել, ծխացող գյուղերը՝ Վորոնցովկան և Պրիվոլնոյեն ազդանշան էին, որոնք օգնության

⁵⁵ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

⁵⁶ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101:

⁵⁷ Квиниатадзе 1985, 354.

⁵⁸ Տե՛ս Безугольный 2009, 87-101.

էին կանչում»⁵⁹: Փետրվարի 17-ին Կովկասյան ճակատի հրամանատար Վ.Մ. Գիտտիսի հրամանով Աբխազիայում հարձակման է անցնում 9-րդ Կուբանյան բանակը: Փետրվարի 18-ին Մ.Դ. Վելիկանովի գլխավորած զորախումբը գրավում է վրացական դիրքերը Կոջորի և Յաղուջինյան բարձունքներում՝ ունենալով մասնակի հաջողություն: 11-րդ բանակը ջախջախիչ հարվածում է Մազնիկի զբաղեցրած դիրքերին, որն ուներ 2500 զինվոր, 5 մարտկոց, զրահագնացք և 2 զրահամեքենա:

Այս ամենը պարտադրում է գլխավոր հրամանատարին փոխարինել գեներալ Ի. Օդիշելիձեով, իսկ նախկինին մեղադրանք է ներկայացվում ՀՀ-ի հետ սահմանում զորքերի ոչ ճիշտ խմբավորման համար, որի հետևանքով պատերազմի առաջին իսկ օրերին վրաց զորուժի երեք քառորդ մասը՝ 4 բանակային, 13 ժողովրդական գվարդիայի գումարտակ կազմով, պարտություն էր կրել⁶⁰: Փետրվարի 24-ին արդեն մարտերը ծավալվում են Թիֆլիսի մատույցներում, որին հետևում է գեներալ Գ. Կվինիտաձեի հրամանը շուտափույթ նահանջի մասին: Փետրվարի 25-ին 11-րդ բանակի զորամասերը մտնում են Թիֆլիս⁶¹: Դաշնակիցները հապշտապ լքում են Անդրկովկասը՝ այն ճանաչելով որպես բոլշևիկյան ազդեցության ոլորտ: Միաժամանակ Անտանտի Գերագույն խորհուրդը 1920 թ. հունվարի 16-ին բանաձև է ընդունում Ռուսաստանի նկատմամբ տնտեսական բլոկադան վերացնելու մասին, իսկ 1920 թ. նոյեմբերին սկսվում է խորհրդա-բրիտանական առևտրական պայմանագրի ակտիվ քննարկումը, որը ստորագրվում է 1921 թ. մարտի 16-ին⁶²:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, անկախ Վրաստանի և Հայաստանի հանրապետությունները իրենց գոյության 2,5-3 տարվա ընթացքում այդպես էլ չկարողացան ստեղծել ո՛չ կայուն տնտեսություն, ո՛չ էլ մարտունակ բանակ, որով ձգտում էին վճռել իրենց տարածքային հարցերը, ընդ որում՝ առավել ագրեսիվ նկրտումներ դրսևորվել են Վրաստանի կողմից: Այս առումով ուշագրավ է բրիտանացի հեղինակ Ռիչարդ Բեհովերի եզրահանգումը: Նա 1921 թ. արձանագրել է. «Վրաստանի ազատ և անկախ սոցիալ-դեմոկրատական պե-

⁵⁹ Տե՛ս Օրджоникидзе 1956, т. 1, 173:

⁶⁰ Տե՛ս Квиниатадзе 1985, 362:

⁶¹ Տե՛ս Квиниатадзе 1985, 362:

⁶² Мустафа-Заде 2006, 127-129.

տությունն ընդմիջտ իմ հիշողության մեջ կմնա որպես իմպերիալիստական «փոքր ազգության» դասական օրինակ, ինչպես արտաքին տարածքային նվաճումների, այնպես էլ երկրի ներսում բյուրոկրատական բռնապետության, ամեն չափ ու սահման անցնող շովինիզմի հարցում»⁶³:

Գրականություն

ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 29^ա, թ. 348:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 452, թ. 2:

ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, թ. 31:

ՀԱԱ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 9, թ. 28:

Հայկական հարց. Հանրագիտարան 1996, Երևան, Հայկ. հանրագիտ. գլխ. խմբ., 528 էջ:

Վրացեան Ս. 1962, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բէյրութ, տպ. «Մշակ», 381 էջ:

Քաջազնունի Յովի. 1993, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երեւան, «Մ. Վարանդեան», 32 էջ:

Безугольный А.Ю. 2009, Демократическая республика Грузия и ее вооруженные силы. 1918-1921 гг.: «Вопросы истории», N 10, с. 87-101. Ст'у http://istorja.ru/articles_html/caucasus/bezugolnyiy-a-yu-demokraticeskaya-respublika-gruziya-i-ee-vooruzhennyye-silyi-1918-1921-gg-r377 (02.10.2019).

Беховер 1921, Деникинская Россия и Кавказ. 1919-1920, Лондон, с. 14. <https://h.ua/story/129099/>, <https://www.diary.ru/~15061981/p211859012.htm?oam> (05.10.2019).

Борьба за победу советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.) 1958, сост. С.Д. Беридзе, Тбилиси, «Сабчота Сакартвело», 786 с.

Борьба, орган Центрального Комитета Соц. Дем. рабочей партии Грузии, 1920 г., Тифлис, 10 июня, N 129.

Ганин А.В. 2009, Корпус офицеров Генерального штаба 1917-1922 гг., Справочные материалы, Москва, «Русский путь», 895 с.

Дерябин А., Паласиос-Фернандес Р. 2000, Гражданская война в России. 1917-1922: национальные армии, Москва, «Астрель», 48 с.

Директивы командования фронтов Красной армии 1978, т. 4, Москва, «Воениздат», 728 с.

⁶³ Беховер 1921, 14, հմմտ. նաև Ходжаа 2009, 11, 24:

- Жордания Н.Н. 1968, Моя жизнь [Текст], Ной Жордания, пер. с груз. Инны Жордания, Стенфорд, The Hoover Institution on War, Revolution and Peace, 130 с. (на рус. яз.).
- Залесский К.А. 2003, Кто был кто в Первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь, Москва, «Астрель», 894 с.
- Кадишев А.Б. 1960, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, Военное изд. Минобороны СССР, 510 с.
- Каземзаде Ф. 2010, Борьба за Закавказье (1917-1921), Институт стратегических исследований Кавказа (Баку, Азербайджан), Серия «История Кавказа», Стокгольм, SA&CC Press®, 328 с.
- Каліберда Юрій 2015, Армія Грузинської Демократичної Республіки у 1918-1921 рр., «Воєнна історія», 1 (79), 1-21, [ub'u shron1. chtyvo. org.ua/.../Armiia_Hruzynskoi_Demokratychnoi_Res...](http://ub'u.shron1.chtyvo.org.ua/Armiia_Hruzynskoi_Demokratychnoi_Res...) (05.10.2019).
- Квинитадзе Г.И. 1985, Мои воспоминания в годы независимости Грузии. 1917-1921, YMCA-PRESS 11, rue de la Montagne-Ste-Geneviève 75005, Paris, 472 с.
- Мустафа-Заде Р. 2006, Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг., Москва, изд. МИК, 356 с.
- Орджоникидзе Г.К. 1956, Статьи и речи, т. 1, Москва, гос. изд. полит. литературы, 516 с.
- Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 195, оп. 3, д. 515, л. 1-10.
- РГВА, ф. 195, д. 198, л. 15.
- РГВА, ф. 109, оп. 2, д. 64, л. 2.
- Стеклов А. 1927, Армия мусаватского Азербайджана, Баку, «Азгиз», 62 с.
- Уратадзе Г.И. 1956, Образование и консолидация Грузинской демократической республики, Мюнхен, Исследования и материалы (серия 1-я, вып. 29), Институт по изучению СССР, 113 с.
- Ходжаа Р.В. 2009, Казаки-добровольцы в Отечественной войне народов Абхазии 1992-1993 гг., Сухум, «Алашарбага», 129 с.
- Anchabadze G. 2018, Armed Forces of Georgian Democratic Republic in 1918-1921, *Latvijas Universitātes Žurnāls*, Vēsture, N 5, p. 100-115.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՁԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԸ 1918-1921 ԹԹ.

Վանիկ Վիրաբյան

Ամփոփում

Առաջին քայլերն ազգային զինուժի, այդ թվում՝ հայկական և վրացական բանակային կորպուսների կազմակերպման ուղղությամբ արվել են դեռևս 1917 թ. նոյեմբերին, սակայն դրանք գործնականում չպսակվեցին հաջողությամբ: 1918-1921 թթ. ծագեց բախում անկանոն զորամասերի հրամանատարների և կանոնավոր բանակի հրամանատարության միջև: Ճգնաժամը չըջանցեց և վրացական բանակը. տեղ գտան ռազմական բախումներ Ժողովրդական գվարդիայի և բանակի միջև, կապված Ժողովրդական գվարդիայի արտոնյալ վիճակի և գվարդիական հրամանատարության ցանկության հետ՝ պահպանել իր անկախությունը կանոնավոր բանակից, ինչը, սակայն առկա էր նաև հայկական բանակում:

Վրաց կադրային գեներալները, որոնք դաստիարակվել էին ռուսական ռազմական կրթօջախներում, Ժողովրդական գվարդիան անվանում էին «*ռազմական կազմակերպության անոմալիա*» և արտահայտվում կանոնավոր բանակի ստեղծման օգտին:

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Վրաստան, զինված ուժեր, Ժողովրդական գվարդիա, հետևակ, հեծելազոր, Խորհրդային Ռուսաստան:

ВООРУЖЕННЫЕ СИЛЫ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ В 1918-1921 ГГ.

Ваник Вирабян

Резюме

Первые шаги по формированию национальных вооруженных сил, в том числе армянского и грузинского армейских корпусов, были предприняты в 1917 г., однако они не увенчались успехом из-за распада Кавказской армии. В 1918-1921 гг. в армянской армии возник конфликт между командующими, нерегулярными воинскими частями и командованием регулярной армии. Кризис не обошел и грузинскую армию: имели место военные столкновения между Народной гвардией и армией, вызванные привилегированным положением Народной гвардии и желанием гвардейского командо-

вания сохранить независимость от командования регулярной армии, что, впрочем, имело место и в армянской армии.

Грузинские кадровые генералы, обученные в российских военных училищах, называли Народную гвардию «аномалией военной организации» и выступали за создание регулярной армии.

Ключевые слова – Армения, Грузия, вооруженные силы, Народная гвардия, пехота, кавалерия, Советская Россия.

ARMED FORCES OF ARMENIA AND GEORGIA IN 1918-1921

Vanik Virabyan

Abstract

The first steps towards the organization of the national armed forces, including the Armenian and Georgian army corps, were taken in 1917. However, in practice they failed due to the collapse of the Caucasian army. In 1918-1921 in the Armenian army rose a conflict between the commanders of the irregular military units and the regular army commanding. The crisis didn't miss also the Georgian army: it took place a military conflict between People's Guard and the army, caused by privileged position of People's Guard and desiring of Guard command to maintain independence from the regular army, which also took place in Armenian army.

The Georgian generals, trained in Russian military schools, called the People's Guard "an anomaly of the military organization" and advocated for the creation of a regular army.

Key words – Armenia, Georgia, military forces, Peoples' Guard, infantry, cavalry, Soviet Russia.